

ЛІТЕРАТОРИ ТА «ЧЕРВОНІ МОРЯКИ» ПРОТИ «ЧЕРВОНИХ КОМІСАРІВ»: ДВА ТИЖНІ МИКОЛАЇВСЬКОЇ «МАТРОСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ» (14–27 травня 1919 р.)

В статті вперше в історіографії аналізуються причини, цілі, хід збройного виступу моряків проти диктатури більшовиків у місті Миколаєві в травні 1919 р., а також розглядається структура влади, яка сформувалася під час повстання, роль ідеологів повстання Я. Плешкевича та С. Юріцина, вперше аналізуються публікації газет повстанців «Свободное слово красного моряка».

Ключові слова: Миколаївська «матроська республіка», Миколаїв, Херсон.

Victor Savchenko

Literators and «red sailors» against the «red commissars»: two weeks of Nikolayev's «sailor republic» (may 14–27, 1919)

In the article, for the first time in historiography, the reasons, objectives and the course of the armed insurrection of sailors against the dictatorship of the bolsheviks in Nikolaev in May of 1919 are analyzed. The uprising of the sailors in Nikolaev was the first rebellion in the navy of the so-called «third force» (the «third revolution»), the design of which began with the insurrection of Ataman Grigor'ev and the Makhnovist movement in the spring and summer of 1919, the last splash of which was the Kronstadt Uprising of Sailors of 1921. There was a unique situation in Nikolaev when parts of sailors and soldiers of the Red Army were in favor of a broad political coalition, freedom of trade and were against the power of the one party and the repression of the Cheka. The structure of power that emerged during the uprising, the role of the ideologists of the Y. Pleshkevich and S. Yuritsin, sailors' leaders were considered in this article. For the first time, the publication of two issues of the newspaper «The Free Speech of the Red Sailor» published by the insurgents is being analyzed. The events in Mykolayiv are considered in the context of the events in the South of Ukraine in May of 1919: the situation that was on the fronts and rearward of the Red Army, uprisings in Kherson, Odessa and Ochakov, peasant demonstrations against the policy of «war communism». An analysis of the events shows how the regime of the Bolsheviks was shaky and did not have a broad support among the masses, revealing the concealed sharpness of the political struggle within the «revolutionary camp» and the unique political mobility of those days. The insurrection became a manifestation of the general processes that shook Ukraine, in the era of revolutionary activity, when the people were looking for new forms of state and social organization.

Key words: sailors, rebels, Grigorievtsy, Red Army men, newspaper, propaganda, advice, insurrection, Nikolaev, Kherson

Віктор Савченко

Литераторы и «красные моряки» против «красных комиссаров»: две недели николаевской «матросской республики» (14–27 мая 1919)

В статье впервые в историографии анализируются причины, цели, ход вооруженного восстания моряков против диктатуры большевиков в городе Николаев в мае 1919 г., рассматривается структура власти, которая сложилась в ходе восстания, роль идеологов восстания Я. Плешкевича и С. Юрицина, впервые анализируются публикации газеты восставших «Свободное слово красного моряка».

Ключевые слова: Николаевская «матросская республика», Николаев, Херсон.

У хроніці бурхливих і масштабних подій українських визвольних змагань замало уваги приділяється епізоду, пов'язаного з унікальною спробою жителів міста Миколаєва створити «нову соціалістичну Україну» без «комуністичних принад» – партійної диктатури, терору ЧК, продрозкладки... Миколаївські події травня 1919 р. згадуються в історіографії тільки в зв'язку з повстанням Н. Григор'єва, хоча вони мають самостійне значення та показують особливу тенденцію в розвитку революційних подій весни 1919 року. Єдина стаття Є. Вікторова, що була присвячена повстанню в Миколаєві побачила світ 1930 р. та мала форму історичного есе, в якому особисті спогади більшовицького функціонера поєднувалися з цитатами з газет та слідчої справи. Цікаво, що після оприлюднення першої частини матеріалу, в якому розглядається передісторія повстання, публікація наступних частин статті штучно обривається. Більшовицькі цензори прогледівши «крамолу» у змісті першої частини статті, заборонили її подальшу публікацію, незважаючи на анонс «далі буде»¹. Згадується виступ у Миколаєві в спогадах більшовика Я. Ряппо, що базувалися виключно на особистих враженнях.²

Причини повстання аналізується в статтях Я. Ряппо та Є. Вікторова схематично. Автори акцентують увагу перш за все на селянському факторі у формуванні робітництва Миколаєва, на критиці лівих есерів, анархістів та «матросів-кримінальників», які ніби то підготували соціальний вибух, та очолили повстання. Проте, стихійні події травня 1919 р. у Миколаєві були частиною масштабного історичного процесу, без розуміння якого неможливо осягнути причини та цілі цього збройного виступу. На події в причорноморському місті впливали глобальні зовнішньополітичні чинники весни 19-го – крах інтервенції на Півдні України, коли війська Антанти були витіснені з регіону Миколаїв–Одеса погано озброєними сільськими загонами отамана Н. Григор'єва.

Перемога революції в Угорщині та підготовка Червоної Армії до «визвольного походу» до Румунії та Угорщини, звістки про революцію в Баварії, успіхи «червоних» на «петлюрівському» та Західному фронтах, все це створювало атмосферу загальної революційної ейфорії. Успіх «лівої ідеї» привів до активізації сил лівих есерів, борьбистів, боротьбистів, анархістів, махновців...

Надії на омріяний комунізм породжували гострий конфлікт з реаліями більшовицької влади. Надочікування від приходу до влади комуністів розвіялися вже через місяць їх панування. Робітники голодували, селянство потерпало від експропріацій в добу «військового комунізму» (з 1 квітня 1919 р. в УСРР введена продовольча розкладка, місцеві з'їзди рад вимагали її скасування). Село покладало надії на зрівняльний розподіл землі, який обіцяв провести радянський уряд, однак на практиці найкраща поміщицька земля передавалася колгоспам, радгоспам, державним цукровим заводам. Вже в березні 1919 р. з'являються гасла: «Геть комуну, ЧК, комнезами, призначенців-комуністів, продзагони!», «Ради без комуністів!», «Свободу торгівлі!». Ватажки повстанського руху (Н. Махно, Н. Григор'єв та ін.), які допомагали встановлювати владу рад, відтіснялися на периферію суспільно-політичного життя очільниками нового правлячого режиму. З появою у квітні 1919 р. декрету про скасування принципу виборності командного складу, повстанська армія повинна була стати регулярною. Згаданий правовий акт був спрямований проти «отаманщини» в РСЧА, яка на Київщині вже повернула «червоні» багнети проти більшовицької диктатури. В. Затонський згадував про ті часи: «будь-який наш полк (у травні 1919 р.) міг підняти проти нас повстання, і часом не завжди було зрозуміло, чому та чи інша частина бореться на нашій стороні, а не проти нас».³

Події, що обумовили появу «Миколаївської республіки» розгорталися 7–10 травня

¹ Вікторов Є. Південний «Кронштадт» (до історії повстання миколаївських морців 1919 року) / Є. Вікторов // Літопис революції. – 1930. – №2(41). – С. 73–103.

² Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве / Я. Ряппо // Летопись революции. – 1924. – №3(8). – С. 5–43.

³ Затонский В. П. Водоворот: Отступление южной группы / В. П. Затонский // Этапы большого пути: Воспоминания о гражданской войне. – М.: Воениздат, 1963. – С. 157–180.

1919 р., коли влада намітила початок революційного «походу в Європу» через Молдову-Румунію на допомогу «червоній» Угорщини. Командувач Українським фронтом В. Антонов-Овсієнко для реалізації цього завдання виокремив 6-ту дивізію 3-ї Української радянської армії, якою командував отаман Н. Григор'єв. Дивізія (16 тис. чол.) складалася переважно із селян, які «пішли від Петлюри» та в березні-квітні 1919 р. витіснили війська Антанти з Херсона, Миколаєва, Одеси. Н. Григор'єв попросив у командування три тижні на відпочинок для своєї дивізії, для переформування частин перед походом. В кінці квітня 1919 р. «григор'євці» повернулися на Єлисаветградщину. Їх поява в селах, де вже господарювали продзагонівці, змінило обстановку – владні структури розбіглися під загрозою повстанських погромів та знищення комуністів.

7 травня командувач 3-ї Української армії М. Худяков наказав Н. Григор'єву протягом 24 годин «припинити неподобства», які чинили повстанці його дивізії. У разі, якщо отаман не зможе втихомирити повстанців, він зобов'язувався скласти повноваження комдива. В той же день, В. Антонов-Овсієнко наказав зосередити дивізію Григор'єва (до 10 травня) уздовж Дністра для «походу на Захід». Але Н. Григор'єв не виконав наказу та видав «Універсал», в якому закликав «народ України та бійців Червоної Української Армії» до загального повстання: «Хай не буде диктатури ні окремої людини, ні партії... Геть насильство справа, геть насильство зліва!.. До ради мають право бути обраними представники всіх партій, які стоять на радянській платформі, і ті, хто визнають себе безпартійними, але підтримують радянську владу... Хай живе свобода друку, сумління, зборів, союзів, страйків, праці і професій, недоторканість особи, думки, життя, переконань і релігії! Народ Божий, любіть один одного, щоб не розлити братської крові! Забудьте партійну ворожнечу... Уряд авантю-

риста Раковського та його ставлеників просимо піти і не гвалтувати волю народну. Всеукраїнський з'їзд Рад дасть нам уряд, якому ми підкоримося і свято виконаємо його волю...». «Універсал», підписаний «отаманом партизан Херсона і Таврії» Н. Григор'євим набув поширення в частинах РСЧА та серед населення. Після проголошення «Універсалу» 9 травня Н. Григор'єв, як не дивно, телеграфує командуючому фронту і запевняє про свою непричетність до бунту й обіцяє виступити на «румунський фронт». Наступного дня він заявив В. Антонову-Овсієнку, що починає повстання: «Уряд аванюриста Раковського я вважаю поваленим... Дуже прошу Вас особисто дозволити мені без бою зайняти Миколаїв, Херсон». 10 травня «Н. Григор'єв та його спільники» були оголошені «поза законом».⁴

10–12 травня у містах УСРР (в тому числі в Миколаєві та Херсоні) пройшли загальні збори місцевих рад, представників військових частин, профспілок на яких присутні засуджували повстання Григор'єва та оголошували мобілізацію членів своїх організацій для боротьби з повсталими. У відозвах, прийнятих за результатами цих зборів, Григор'єв проголошувався «ворогом трудящих», «бандитом», «білогвардійцем», «погромником», «претендентом на гетьманський престол»⁵. Представники соціалістичних партій та Конфедерації анархістських організацій України «Набат» виступили проти «авантюри Григор'єва». Однак потужна більшовицька пропаганда не змогла приборкати антирадянські виступи на Півдні України. 11 травня Білоруська радянська бригада та 1-й селянський полк Казакова підняли повстання проти більшовиків в передмісті Одеси: «На Б. Фонтані вбито 14 комісарів та 30 простих євреїв. Розгромлено багато крамничок».⁶ Загони Казакова та Вендта захоплюють Ананьєв, до повсталих приєднується радянський гарнізон Балти. 13 травня на профспілкових зборах в Херсоні представ-

⁴ Антонов-Овсієнко В. А. Записки о гражданской войне. Т. 4 / В. А. Антонов-Овсієнко. – М.-Л.: Госвоениздат, 1933. – С. 203–208.

⁵ В огне гражданской войны Из истории борьбы трудящихся Одесщины против объединенных сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918 - ноябрь 1920 гг. Сб. документов и материалов. – Одесса, Одес. кн. изд. 1962. – С. 197.

⁶ Бунин И. Окаянные дни. – Одесса, 1990. – С. 22.

ники спілки портових та річкових робітників звинуватили комуністів у «провокуванні повстання»⁷.

Миколаїв з 10 травня опинився в облозі, шляхи сполучення контролювалися повсталими. У місті було проголошено військовий стан, створено військову раду (начальник гарнізону Я. Ряппо, голова ЧК Абашидзе, коменданта міста А. Рожанський, особливоуповноваженого уряду Й. Скляр). 12 травня на миколаївському вокзалі з'явився загін повстанців Григор'єва (63 чол.) з великою кількістю зброї та вибухівки. За короткий час співробітникам місцевої ЧК вдалося роззброїти повстанців а також заарештувати 14 матросів та червоноармійців⁸.

Тривогу очільників радянської влади в Миколаєві викликав матроський напівекіпаж 1300–1500 осіб, що у квітні 1919 р. отаборився у морських казармах у центрі міста (формувався з лютого 1919 р., спочатку у Харкові, з березня – у Катеринославі), який за короткий період часу набув «анархо-махновсько-карного обличчя». Ось яку характеристику миколаївським матросам можна було зустріти на шпальтах компартійної преси середини 1920-х років: «Краса і гордість Жовтня», червоні моряки... відірвалися від своєї виробничої бази, стали скоро розкладатися й перетворилися на тих «братиків кльош», якими їх добре знала вся країна; саме ті групи та загони моряків, які в період, німецької окупації і після неї залишилися на березі і збереглися, як організована і збройна сила, до початку 1919 року на Півдні, перетворилися на своєрідні організації напівтерористичного, напів-бандитською штибу. В значній мірі вони жили махновські сили; в свою чергу, махновщина й махновський елемент, одягаючи безкозирку зі стрічками, приставали для «зручності роботи» до матроських загонів. Так, в кінці кінців, вийшло, що матроси в Миколаєві у 1919 році, після відновлення Радвлади та відходу німців, стали силою не радянською, а анархічною й навіть махновською. І, оскільки вони були силою і ще

збройною, з ними доводилося рахуватися; вони наклали свій відбиток на характер та хід подій... Дрібнобуржуазні настрої певної частини робітничої маси знаходили свій вияв у таких гаслах, як радвлада за участю всіх соціалістичних партій, Ради без комуністів та чека. Ці гасла особливо популярні були в матроському середовищі, в тих загонах, які під ім'ям флотського екіпажу перебували в Миколаєві влітку 1919 року і становили там головну збройну силу»⁹.

13 травня 1919 року пройшли збори «червоних матросів» на яких лунали заяви, про те, що корабельники не підтримують всевладдя комуністів та вимагають «справжньої радянської влади». Тоді з'явилися лідери «червоних матросів» Проскуренко (помічник начальника напівекіпажу) та Євграфов. Вони закликали негайно переобрати ради та відпустити з ЧК арештованих матросів та солдат. В той же час Проскуренко виступив проти «авантюриста Григор'єва», за відправку загону моряків на фронт проти повстанців. Матроси вимагали звіту перед ними уповноваженого уряду Й. Скляра, але той не приїхав до напівекіпажу... В той же час воєнком підтягнув до центру міста з фронту «надійні частини», а влада намагалася арештувати лідерів матросів. Відчувши масовий супротив матросів, влада вимушена була відступити, але відправка матросів на «григор'євський фронт» була зірвана¹⁰.

На світанку 14 травня 1919 р. сили більшовиків почали наступ на штаб «бунтівників» – будівлю на півекіпажу. У момент протистояння моряків з правлячим режимом більшість військових частин у місті оголосили про свій нейтралітет. Наступ на напівекіпаж підтримали тільки партійні дружини більшовиків та українських соціал-демократів «незалежників», батальйон ЧК, окремі підрозділи полку «спартаківців» (400 чол.). До того ж під час ліквідації «ворожого антирадянського гнізда» вийшов з ладу єдиний панцерник більшовиків. Наступ захлинувся, матроські загони ото-

⁷ Нова зоря. – Херсон. – 1919. – 14 мая.

⁸ Вікторов Є. Південний «Кронштадт»... – С. 79, 81.

⁹ Деникинское подполье в Николаеве // Летопись революции. – 1926. – № 3–4(18–19). – С. 7–8.

¹⁰ Вікторов Є. Південний «Кронштадт»... – С. 82.

чили наступаючих та обложили будівлю ЧК. Матроси штурмом взяли будинок ЧК та в'язницю, звільнивши політичних (так званих «117 жертв ЧК») та водночас залишивши за ґратами «карні та буржуазні елементи». Голову миколаївського ЧК Абашидзе (Соломон Гуткін, який взяв псевдо «Абашидзе», з 1918 р. працював у ЧК Орші та Смоленська, у квітні 1919 р. прибув до Миколаєва) та чекіста, що вбив одного з нападників (матроса М. Боровикова), було арештовано та страчено, а «ЧК розігнано»¹¹.

Голова виконкому Миколаївської ради Ф. Соколов (колишній анархіст-синдикаліст, реємігрант зі США, навесні 1918 р. перейшов на бік більшовиків), що б зберегти владу над частиною міста, почав домагатися перемир'я у переговорах з лідером матросів-бунтівників Проскуренком. На вимогу матросів партійна верхівка міста (Ф. Соколов, Я. Ряппо, військовий комісар Белов, Й. Скляр) прибула до напівекіпажу, де їх підступно було заарештовано. Частина матросів вимагала розстрілу «верхівки», але Проскуренко наполягав на звільненні арештованих, для їх участі в загальноміському мітингу на Думській площі. На волелюбному зібранні, повсталі моряки дали висловитися більшовикам, проте їх промови не знайшли схвалення. Мітингарі підтримали гасла лідерів повстання Проскуренка та Євграфова – «за ради без комуністів», «за розумні форми управління». Після мітингу відбулося спільне засідання виконкому ради та лідерів повсталих. І хоча більшовики домінували у виконкомі проте були вимушені поступитися владою. Проскуренко отримав посаду начальника гарнізону та статус головуючого на засіданнях виконкому та мітингах повсталих. Більшовик Ф. Соколов згадував, що в місті утвердилася «одноосібна диктатура» Євграфова, «якого ніхто не уповноважував», але він отримав (за згодою з виконкомом) ключову посаду коменданта міста. На початку повстання соціалістичні партії міста відмовилися входити до нового виконкому « бо не хотіли бути іграш-

кою в руках Євграфова»¹². У той самий час в «миколаївській республіці» не було єдності серед її лідерів. Між Проскуренком та Євграфовим не було єдності у поглядах. Проскуренко шукав компромісів з виконкомом та більшовиками, а Євграфов – підтримував радикальні гасла повстанців. Третій центр влади, більшовицький виконком, в будь-яких умовах намагався «самозберегтися».

В той же час в 75 км від Миколаєва – в місті Херсоні розгорталася схожі події. Ввечері 13 травня 1919 р. «григор'євці» наблизилися до Херсону й більшовики у паніці без бою залишили місто¹³. Наступного дня у міському театрі відбувся Херсонський повітовий з'їзд, на якому переважали ліві есери. То ж не дивно, що головуючий Іван Плис оголосив, що влада у місті перейшла до лівих есерів. З'їзд обрав новий ревком на чолі з Єфіменком (пізніше ревком очолив Балашов). Делегати підтримали повстання Григор'єва, заявивши, що вважають отамана «справжнім революціонером». 14 травня до влади у місті повернувся лівоесерівський виконком, на його бік перейшов міський гарнізон (караульний полк 1200 чол., артбатарея). У такий спосіб Херсон та його околиці стали «незалежною радянською республікою». 15 травня до Херсону прибув І народний полк на чолі з «григор'євцями» Русановим (Русіним) та Зайцевим. Події у Херсоні та Миколаєві спонукали до рішучих дій матросів Очакова та військовослужбовців 3-го Кримського полку в Бериславі. Очаківські матроси зайняли села навколо Очакова (Анчекрак та ін.)¹⁴.

14 травня РВС 3-ї Української армії оголосив військовий стан на теренах Херсонської губернії, а себе «вищим органом радянської влади»¹⁵. 16 травня в Миколаєві пленум ради домігся звільнення усіх затриманих більшовиків та відновлення повноважень виконкомом у старому складі (проголосив «довіру виконкому»). Ф. Соколов затвердив входження до виконкому трьох представників від гарнізону та представників моряків до всіх відділів ви-

¹¹ Вікторів Є. Південний «Кронштадт»... – С. 84.

¹² Там само. – С. 85.

¹³ Антонов-Овсеєнко В. А. Записки о гражданской... – С. 222.

¹⁴ Новая заря. – Херсон, –1919. –17 мая; Свободное слово красного моряка. – Николаев. – 1919. - №2. – 26 мая.

конкому. Тоді ж Проскуренко та Євграфов увійшли до військової ради Миколаєва¹⁶.

В. Антонов-Овсієнко згадував, що зв'язок на той час з Миколаєвим обірвався. У раді з'явився представник Григор'єва, який запропонував виконкому підтримати «Універсал» та впустити частини отамана до міста (повстанці зосередилися на ст. Водопій). Після такої пропозиції Ф.Соколов закликав робітників міста «до зброї», Проскуренко назвав отамана «ворогом революції», а Євграфов дав слово, що не буде агітувати проти радянської влади. Командир комуністичної дивізії у Каховці Сиволап наказав лівим есерам та «григор'євцям» залишити Херсон, інакше він «перетворить місто на цвинтар»¹⁸. В ніч на 16 травня до Херсону з Миколаєва прибув збройний загін матросів (з гарматами та кавалерією) для звільнення від загонів Григор'єва, але наступного дня цей загін повернувся додому. До Херсону увійшли військові підрозділи на чолі з Веселовським, який спробував роззброїти місцевий ударний батальйон та народний полк Це коштувало Веселовському посади начальника гарнізону. Комендантом Херсона було оголошено командира 1-го народного полку «григор'євца» Русанова¹⁹. 17 травня 1919 р. ревком Херсону оголосив про початок виборів до міської ради від соціалістичних партій та профспілок.

З середини травня в суспільно-політичному житті Миколаєва помітну роль почали відігравати два відомі літератори – Я. Пляшкевич та С. Юріцин, які ні до повстання матросів, ні до більшовицького виконкому не мали жодного відношення. Можливо їх появу підготував матрос Євграфов, що мав есерівські переконання. Відтворити події того часу допомагає перше число газети «Свободное слово

красного моряка»²⁰ за 20 травня 1919 р. (ця унікальна газета нещодавно була виявлена автором у одному екземплярі).

Ян (Іван) Іванович Пляшкевич (псевдо – І. Новгород-Северський) народився у листопаді 1893 р. в дворянській родині в с. Кам'янка під Вязьмою, хоча місцем свого народження він називав або Одесу або неіснуюче місто Олексівська-на-Амури. Дитинство він провів в Маріїнську (Томська губ.), навчався в механіко-технічному училищі в Омську, закінчив військово-училище в Іркутську. Деякий час він працював землеміром, брав участь у Першій світовій війні, отримав звання штабс-капітана²¹. В газетній публікації він відкриває окремі факти своєї біографії: «Я видавав «Свободное слово»... я був на обліку у вашій надзвичайці», вказуючи, що цю газету «травили» більшовики, денікінці, «щирі українці», «холопи старого режиму гетьманщини, петлюрівщини і муравйовщини»²². Газета «Свободное слово» видавалася в Херсоні в 1917 – на початку 1918 р., отже, можна зробити припущення, що автор мешкав тоді саме в цьому місті. В планах Я. Пляшкевича було видання в Миколаєві художньо-літературного журналу «Южный огонек», який, за його словами, він намагався видавати в Одесі у 1918 р., але там він був «закритий гетьманцями та австрійцями за російську орієнтацію». «Южный огонек» намагалися видавати у Вознесенську та Харкові, але в цих містах він «був закритий чиновниками-комуністами»²³. Дійсно в Одесі з 8 квітня

Я. Пляшкевич

¹⁵ В огне гражданской войны... – С. 203.

¹⁶ Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве... – С. 23.

¹⁷ Вікторов Є. Південний «Кронштадт»... – С. 85; Антонов-Овсієнко В. А. Записки о гражданской... – С. 222.

¹⁸ Новая заря. – Херсон. – 1919. – 16, 18, 20 мая.

¹⁹ Там само. – 16, 17, 20 мая.

²⁰ Газета видавалася в Миколаєві за адресою вул. Адміралтейська 19, літератором Я. Пляшкевичем (автор більшості статей в газеті). До редколегії газети входили моряки Євграфов та Гейтус, художник Семен Отто, в виданні брали участь місцеві «вільні художники Мурзанов, Томілов.

²¹ Доля Я. Поэт ледяной пустыни. Загадка И. Новгород-Северского / Я. Доля // Честное слово. – Новосибирск. – 2009. – 8 июля.

²² Свободное слово красного моряка. – Николаев. – 1919 (№1). – 20 мая.

²³ Там само.

Понедельник 26 мая 1919 г.

№ 2

Орудие свободных людей — СВОБОДНОЕ СЛОВО

СВОБОДНОЕ СЛОВО

КРАСНОГО МОРЯКА.

Контрабандный артефакт по Александровской улице, № 19. Прочитайте от 10 до 11 ч утра.

Цена 1 руб.

Цены объявлены по документу № 2019/1919/1919

ВУЗВАННЕ

Дорогие товарищи! Краткое изложение, дающее представление о жизни, работе, борьбе и смерти революционной молодежи. Вы узнаете, почему она необходима и как ее вести. Мы предлагаем вам ознакомиться с этим изданием. Оно будет полезно не только молодежи, но и всем тем, кто интересуется революционной борьбой. Это издание можно приобрести по адресу: Москва, Коммунальный переулок, № 15. Цена 1 руб.

Дорогие товарищи! Вы знаете, что такое революция? Вы знаете, как вести революционную борьбу? Мы предлагаем вам ознакомиться с этим изданием. Оно будет полезно не только молодежи, но и всем тем, кто интересуется революционной борьбой. Это издание можно приобрести по адресу: Москва, Коммунальный переулок, № 15. Цена 1 руб.

Дорогие товарищи! Мы предлагаем вам ознакомиться с этим изданием. Оно будет полезно не только молодежи, но и всем тем, кто интересуется революционной борьбой. Это издание можно приобрести по адресу: Москва, Коммунальный переулок, № 15. Цена 1 руб.

Дорогие товарищи! Мы предлагаем вам ознакомиться с этим изданием. Оно будет полезно не только молодежи, но и всем тем, кто интересуется революционной борьбой. Это издание можно приобрести по адресу: Москва, Коммунальный переулок, № 15. Цена 1 руб.

Дорогие товарищи! Мы предлагаем вам ознакомиться с этим изданием. Оно будет полезно не только молодежи, но и всем тем, кто интересуется революционной борьбой. Это издание можно приобрести по адресу: Москва, Коммунальный переулок, № 15. Цена 1 руб.

Переверот моряков

Вот как совершается переверот моряков. Моряки поднимают на корабле революционную борьбу. Они борются за свои права и за свободу. Мы предлагаем вам ознакомиться с этим изданием. Оно будет полезно не только морякам, но и всем тем, кто интересуется революционной борьбой. Это издание можно приобрести по адресу: Москва, Коммунальный переулок, № 15. Цена 1 руб.

Моряки поднимают на корабле революционную борьбу. Они борются за свои права и за свободу. Мы предлагаем вам ознакомиться с этим изданием. Оно будет полезно не только морякам, но и всем тем, кто интересуется революционной борьбой. Это издание можно приобрести по адресу: Москва, Коммунальный переулок, № 15. Цена 1 руб.

Моряки поднимают на корабле революционную борьбу. Они борются за свои права и за свободу. Мы предлагаем вам ознакомиться с этим изданием. Оно будет полезно не только морякам, но и всем тем, кто интересуется революционной борьбой. Это издание можно приобрести по адресу: Москва, Коммунальный переулок, № 15. Цена 1 руб.

Моряки поднимают на корабле революционную борьбу. Они борются за свои права и за свободу. Мы предлагаем вам ознакомиться с этим изданием. Оно будет полезно не только морякам, но и всем тем, кто интересуется революционной борьбой. Это издание можно приобрести по адресу: Москва, Коммунальный переулок, № 15. Цена 1 руб.

Моряки поднимают на корабле революционную борьбу. Они борются за свои права и за свободу. Мы предлагаем вам ознакомиться с этим изданием. Оно будет полезно не только морякам, но и всем тем, кто интересуется революционной борьбой. Это издание можно приобрести по адресу: Москва, Коммунальный переулок, № 15. Цена 1 руб.

Письмо к большевикам — коммунистам Социалиста В.А. БУРЦЕВА.

Дорогие товарищи! Мы предлагаем вам ознакомиться с этим изданием. Оно будет полезно не только молодежи, но и всем тем, кто интересуется революционной борьбой. Это издание можно приобрести по адресу: Москва, Коммунальный переулок, № 15. Цена 1 руб.

Дорогие товарищи! Мы предлагаем вам ознакомиться с этим изданием. Оно будет полезно не только молодежи, но и всем тем, кто интересуется революционной борьбой. Это издание можно приобрести по адресу: Москва, Коммунальный переулок, № 15. Цена 1 руб.

Дорогие товарищи! Мы предлагаем вам ознакомиться с этим изданием. Оно будет полезно не только молодежи, но и всем тем, кто интересуется революционной борьбой. Это издание можно приобрести по адресу: Москва, Коммунальный переулок, № 15. Цена 1 руб.

Дорогие товарищи! Мы предлагаем вам ознакомиться с этим изданием. Оно будет полезно не только молодежи, но и всем тем, кто интересуется революционной борьбой. Это издание можно приобрести по адресу: Москва, Коммунальный переулок, № 15. Цена 1 руб.

Дорогие товарищи! Мы предлагаем вам ознакомиться с этим изданием. Оно будет полезно не только молодежи, но и всем тем, кто интересуется революционной борьбой. Это издание можно приобрести по адресу: Москва, Коммунальный переулок, № 15. Цена 1 руб.

по кінець серпня 1918 р. видавався літературний журнал «Южный огонек», видавцем й редактором якого був літератор Петро Черський (можливо це було чергове псевдо Я. Пляшкевича, який мешкав в Одесі весною-влітку 1918 р.).

Політичні уподобання Я. Пляшкевича були близькими до програми російських есерів (в газеті «Свободное слово красного моряка» вміщені велика стаття есера В. Бурцева, критичні висловлювання миколаївських меншовиків), він негативно ставився до більшовиків, влади гетьмана П. Скоропадського, часто вживав словосполучення – «банди петлюрівців». В статті «Что делать?» він (під псевдо «Новгород-Северський») «робить реверанс» в бік Червоної Армії, що «героїчно бореться на всіх фронтах», викриває погромників-чорносотенців, що «нацьковують селян на робітників» та намагаються «затопити в єврейській крові й радянську владу»²⁴.

В статті «Хозяева вчерашнего дня» він звертається до більшовиків: «ви обслуговуєте інтереси самих себе... не будуйте великий храм комунізму в порожнечі, не мрійте з гуртком одностудців зачарувати народну стихію... як ми обійдемося без представників інших соціалістичних партій, без фахівців, що оголосили себе позапартійними, без вільного слова, без громадського контролю та сил»²⁵.

В програмній статті «От редакции» він конкретизує свою позицію: «Ми вороги партійної вузькості, партійної замкнутості, крайніх політичних течій... безпартійні та незалежні від будь якої партії соціалісти». Він звертається до повсталих моряків як до патріотів, які «...мріють про правду та свободу для всіх громадян нашої Батьківщини, які виступають в якості партизанів для боротьби за правду, свободу та революцію... Ті порядки, які існують у нас під назвою Радянської влади, дійсно не дуже гарні... влади Радянської власне кажучи немає, немає влади робітників і селян... Раді і нашому депутатові в ній ніякої влади не положено. Зібрали цих самих депутатів на перше засідання Ради і сказали: «Вибираємо

виконком, та дивіться вибирайте тільки комуністів». Вибрали. А зараз мусіти йти по домівках... виконком діє сам по собі, як йому заманеться... настряпав сам безліч канцелярій та комісаріатів та відділів та підвідділів. Тут увійшли вже люди не з виборів до ради а за призначенням, справжні чиновники. І всякий комісаріат, відділ і підвідділ орудує справами кожен сам по собі не питаючи Раду. І всі ці установи і Виконком і Надзвичайка і Комісаріати і відділи і підвідділи, всі вони що роблять, все це роблять від вашого імені... Рада збирається раз на місяць і ніяких справ не розбирає, а тільки вислуховує, що Виконкому і Комісарам буде завгодно розповісти про свою діяльність, візьме до уваги і мовчки розійдеться. А якщо хто заїкнеться про що-небудь, його оголошують контрреволюціонером і лякають надзвичайкою... селян зовсім не питають ні про що, з ними не рахуються, їх майже немає в Раді... постанови Рад різко суперечать інтересам селянства»²⁶.

В статті «Братское слово» анонімний «червоний моряк» проголошує – «Геть тилову братовбивчу війну!.. Товариші робітники та селяни йдіть за червоним моряком! Він несе вам справжню свободу!» та конкретизує звинувачення повсталих: «Комуністичне комісародержавство в жадібній боротьбі за владу» «лякає громадян надзвичайками», більшовики у всі установи «посаджати осіб кримінальних або своїх приятелів, родичів...»²⁷

В статті «Где выход?» Я. Пляшкевич пропонує: «Потрібно домогтися, щоб ваші депутати в Раді дійсно виражали ваші погляди і настрої та мали можливість проводити їх в життя... що б ви могли замінити одного депутата іншим, якщо ви незадоволені вашим депутатом або якщо він був обраний неправильно, під тиском влади, або якщо в обранні його брали участь тільки мало хто з вас. Потрібно домогтися: 1) дійсної влади Рад, знищення комісародержавства; 2) організації спільних перевиборів Ради, причому вибори повинні бути організовані так, що б в них могли при-

²⁴ Свободное слово красного моряка. – Николаев. – 1919 (№1). – 20 мая.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

йняти рівну участь всі трудящі, що б не було з боку керівництва ніякого тиску...; 3) пропорційного представництва; 4) повної свободи предвиборчої агітації й взагалі відновлення політичних свобод і прав людини та громадянина; 5) знищення на всій Україні кривоверхливого комуністичного надзвичайного стану та катівень, де гнилі без суду та слідства; 6) скорочення числа радянських канцелярій та чиновників й обрання відповідальних працівників Радою; 7) докорінної зміни продовольчої політики...; 9) визнання всіх політичних партій, що стоять на платформі Радянської влади»²⁸. Це була вже конкретна програма «миколаївської республіки», а Я. Пляшкевич виступив, як головний ідеолог цього політичного утворення.

Подібну програму поділяв і політичний есерівський лідер, корінний миколаївець Сергій Петрович Юріцин. Сорокап'ятирічний С. Юріцин був знаним та поважним місцевим діячем з поважною біографією. За спеціальністю вечний-лісівник (навчався в Парижі), потомственный почесний громадянин, був редактором-видавцем популярної газети «Южная Россия» (Миколаїв; видавалася з 1901 р.), газети «Сын Отчизны» (С.-Петербург; видавалася як орган партії есерів з 1904 р.), сатиричного журналу «Жупел» (С.-Петербург; 1905–1906 рр.). У 1904 р. він був обраний гласним Миколаївської думи, був членом Миколаївського відділення Російського Технічного товариства, яхт-клубу, чемпіоном Миколаєва з шахів. 1907 р. він був засуджений, як опозиційний редактор, на рік в'язниці, але схватися за кордоном. У 1908–1913 рр. він мешкав в Єгипті мав контакти з Закордонним комітетом «Союзу чорноморських моряків». Після арешту у 1912 р. керівника цього «Союзу» М. Адамовича у С. Юріцина пройшов обшук. В Україну він повернувся після амністії 1913 р. У 1917 р. він стає Херсонським губернським комісаром від Тимчасового уряду, гласним Миколаївської думи, членом виконкому Миколаївської Ради, членом Всеросійських Установчих зборів. 20 грудня 1918 р. Миколаївська дума обрала С. Юрі-

цина комісаром міста, але коли у березні 1919 р. владу в Миколаєві захопили більшовики, С. Юріцин «зникає».²⁹

На пленумі об'єднаного виконкому ради 16 травня він постає в якості головуючого засіданням. С. Юріцин виступав за «замирнення» сторін, пошук компромісу та політичну боротьбу без використання зброї. Його політична вага у місті безперечно впливала на владні рішення того часу, на поведінку Євграфова.

22 травня, коли у виконкомі ради обговорювалося питання наступу частин Григор'єва на місто, Євграфов заявив про готовність моряків йти на фронт «проти отамана». Загін матросів (500 багнетів, 4 гармати) виступив на ст. Водопой, але там приєднався до повстанців та спонукав загін «спартаківців» до втечі з займаних позицій. Зрозуміло, що цей перехід був підготовлений, в тому числі й пропагандистами «вільних рад». Фронт був прорваний і повсталі селяни та матроси увійшли до Миколаєва.

З інформації «События дня» в газеті «Свободное слово красного моряка» стає зрозуміло, що 23 травня біля ст. Гарелове стався перехід матросів на бік Григор'єва, після чого панцерні потяги з військами «Григор'єва та Махна» вдень 24 травня з'явилися на миколаївському вокзалі: «...моряки з музикою вирушили зустрічати довгоочікуваних визволителів та ввечері того ж дня з'єдналися з ними... Комуністи, комендант, адміністрація, міліція, збігли». Моряки з панцерних автомобілів та з панцерного потягу стріляли по відступаючих з міста більшовиках, які відійшли за Південний Буг – «вороги свободи засіли в Варварівці»; «25 травня влада налагоджується... Кінні загони Григор'єва та Махна разом із червоними моряками підтримують лад у місті... (вже після розгрому повстання влада «звітувала» про єврейський погром скоєний «григор'євцями» в Миколаєві – «загибло бл. 100 людей, вул. Чернігівська вигоріла дотла»). Газета сповіщала, що з 24 травня владу в місті перебрав на себе Міжпартійний ревком (голова С. Юріцин). В іншому випуску газети йшовся проте.

²⁸ Свободное слово красного моряка. – Николаев. – 1919 (№1). – 20 мая.

²⁹ *Беляков В. В.* Публицист Сергей Юрицын, дважды эмигрант / В. В. Беляков // Тезисы и доклады 7-й науч. межинст. конференции «Российская диаспора в странах Востока». – М.: 2016. – С. 8–11.

що 26 травня 1919 р. «в кінотеатрі» готувалися загальні збори делегатів від соціалістичних партій, профспілок, ФЗК, частин повстанців та матросів, для організації влади у місті³⁰.

26 травня газета «Свободное слово красного моряка» виходить під гаслом – «Честь та хвала визволителям червоним чудо-богатырям. Махновцям, григор'євцям та морякам!». Стаття «К спасителям!» закликала скинути «ярмо комісародержавної влади... Геть кровожерлих володарів, мерзенних тиранів та вбивць катівень надзвичайного стану!» та прославляла «славних селянських борців за свободу і безсмертних червоних моряків». Лист до редакції «від моряків» вимагає від нової влади: «звернути увагу на ті елементи, які були нашими ворогами, сиділи в надзвичайці, а тепер так само займають майже ті ж відповідальні посади, для прикладу взяти Соколов, Боев...», матроси пропонують «видалити їх» - арештувати. Виходячи з цього можна зробити висновок, що більшовицькі лідери, що залишилися у місті 25 травня не були заарештовані. Хоча більшовицька пропаганда підняла ліміт про розстріл комуністів в Миколаєві.³¹ Комуністичний функціонер Я. Ряппо згадував, що Ф. Соколов та колишній комендант А. Рожанський вирушили з Миколаєва до Одеси, але їх заарештували на Варварівському мосту та арештували. «Спартаківці», дізнавшись про цей арешт, двома ротами підійшли до напівекіпажу та звільнили арештованих³².

Газету відкриває відозва отамана Григор'єва до товаришів червоноармійців із закликом виборювати «щирі радянську владу» то розганяти «надзвичайки». Серед своїх ворогів Григор'єв називає не тільки більшовиків, але й «Петлюру, гетьмана, німців, французів». Ще одна відозва до «товаришів селян та робітників» закликала: «...підтримайте селянську армію григор'євців та махновців! Розширте, роздмухайте пожежу повстання чесних, сміливих

людей. Не дайте пролитися братській крові, не змушуйте повстанців-селян вступити з боєм в Миколаїв, йти і далі по братнім трупам... Хай живуть робітничо-селянські ради обрані чесно з представників всіх соціальних партій... Хай живе свобода слова друку для соціалістів». Ця відозва йшла, ніби то «від штабів Григор'єва та Махна», хоча прізвище Махна тут було явно недоречно.³³

В статті «Унтер-офицерская вдова сама себе высекла» (Я. Пляшкевича – І. Новгород-Сіверського) пропагується Н. Махно та Зелений: «Всю Київську губернію охопив рух Зеленого (прихильника радянської влади) що підняв прапор повстання проти партійної диктатури... проголошене гасло «Хай живе радянська влада без комуністів!» є резолюцією, що була висунута з'їздом 72 волостей, підписана Махном... Рух Махна носить той же характер невдоволення селян короткозорою та невмілою політикою нацькування міста на село»³⁴. Більшовицькі «історики» вхопилися за цю підробку та, згодом, твердили, що Проскуренко та Євграфов – «анархісти», а Миколаєвом «опанувала частина махновських банд, фронт яким відкрили матроси... явно виявився найтісніший ідейний і організаційний зв'язок махновщини з «радянськими» матросами».³⁵

В той час коли місто опинилося в руках нового повстанського ревкому, більшовицький загін на чолі з Я.Ряппо (партійна та робітничі дружини, частина спартаківців, разом до 500 осіб, 12 кулеметів), що відступив з міста, отаборився біля Варварівського мосту, але вже 25 травня більшовики були вибиті з околиць Миколаєва та відійшли на 15 км від міста, очікуючи червоні війська, що йшли з Одеси³⁶. Ще 22 травня на Миколаїв з Одеси були направлені частини «в складі двох батальйонів 1-ї робітничо-селянської бригади т. Голубенка», але вони не наважувалися підійти до міста й самі очікували підсилення³⁷.

³⁰ Свободное слово красного моряка. – Николаев. – 1919 (№2). – 26 мая.

³¹ Там само.

³² Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве... – С. 22.

³³ Свободное слово красного моряка. – Николаев. – 1919 (№2). – 26 мая.

³⁴ Там само.

³⁵ Деникинское подполье в Николаеве... – С. 7.

³⁶ Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве... – С. 25.

³⁷ Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской... – С. 222.

26 травня 1919 р. до Херсону «прибули війська відступаючого отамана Григор'єва» (16 ешелонів військ з панцирниками та гарматами), «частина військ відправилась на Таврійський берег» (Олешки, Гола Пристань)³⁸. В той самий час червоні частини оточили Миколаїв, про що свідчить наказ штабу повсталих про запровадження стану облоги в місті³⁹. Вночі з 26 на 27 травня на околицях міста точилися бої, «частини одеського напрямку» (49-й стрілецький полк) штурмували Миколаїв. Вдень 27 травня місто вже контролювалося «червоними»⁴⁰, але нова-стара влада виявилась брутальнішою за «владу матросів». Командир 49-го полку Бражніков дивився на Миколаїв «як на підкорене місто», його незабаром арештували та розстріли за зловживання.⁴¹

27 травня «червоними» був захоплений Очаків, а 29 травня до Херсону без бою увійшли радянські загони під командуванням Маркошвілі (з Кримської армії П. Дибенка). Їх зустріли з двома оркестрами... херсонський полк повсталих здався, частина «григор'євців» розбіглася по домівках, частина відступила до Снігурівки... газета проінформувала, що тимчасовий ревком оголосив про припинення своїх повноважень та передачу влади новому губвиконкому. В Херсоні червоноармійці полку під командою Маркозашвілі вели себе так само, як «визволителі Миколаєва» – «дискредитували своїми діями Червону армію». Незабаром командира полку було розстріляно.

Доля організаторів повстання склалася по різному: Проскуренко втік, змінивши прізвище на В. Карпов. Переховувався до 1925 р., поки його не викрили та судили За вироком Одеського губернського суду він отримав 3 роки в'язниці. Євграфов зник 27 травня 1919 році. У цей час в армії Денікіна з'являється «матрос Євграфов» («перейшов від червоних в Миколаєві»). Можливе саме він – солдат армії Вран-

геля Євграфов Андрій Васильович (1893 р.н.) був розстріляний більшовиками 19 грудня 1920 р. в Сімферополі⁴³.

С. Юріцин втік з міста, що б повернутися до Миколаєва разом з денікінськими військами в червні 1919 р. та стати міським комісаром (йому передавалася вся повнота цивільної влади в місті, але фактично влада була в руках військового командування ЗСПР). Несподівано отримати таку високу посаду він зміг завдяки давнім контактам з лідерами білогвардійців та підтримці програми «білої справи» (нова влада заплющила очі на те, що С. Юріцин кілька днів очолював ревком в Миколаєві). На початку 1920 р. С. Юріцин, разом із денікінськими військами, залишив Миколаїв, прямуючи до Одеси. У 1920 р. він емігрував до Єгипту. У 1920–1929 рр. мешкав біля Каїру працюючи садівником, займаючись прокатом кінофільмів, літературною діяльністю, шахами... Художник І. Білібін писав про С. Юріцина: «...він уявив себе запізнілим письменником і все пише, і пише, і романи, і повісті, і драми, і навіть водевілі. Я знаю, що все це буде дуже слабо. Адже хто він? Партійний фразер і автор передовиць в зараз вже зовсім нікому не потрібних старих партійних газетах»⁴⁴. Відомо, що С. Юріцин видав збірку оповідань «В тумані» (Берлін, 1922), драму «Заповідь життя». подальша доля (після 1928) невідома...

Я. Пляшкевич (І. Новгород-Сіверський) був засуджений більшовиками до розстрілу, проте покарання unikнув. Воював в арміях Денікіна і Врангеля у званні штабс-капітан. У жовтні–листопаді 1919 р. був прикомандирований до штабу військ Новоросійської області ЗСПР. У 1920 р. евакуювався до Константинополя. В еміграції працював на соляних шахтах в Болгарії, різноробом у Франції, у 1926–1927 рр. – студент Богословського інституту при Свято-Сергіївському подвір'ї в Парижі. Працював ре-

³⁸ Новая заря. – Херсон. – 1919. – 7, 28, 29 мая

³⁹ Свободное слово красного моряка. – Николаев. – 1919 (№2). – 26 мая

⁴⁰ Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской... – С. 222.

⁴¹ Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве... – С. 27.

⁴² Новая заря. – Херсон, – 1919. – 31 мая.

⁴³ Участники Белого движения в России - Генеалогический форум. – Режим доступа: forum.vgd.ru/post/395/70313/p2003424.ht

⁴⁴ Беляков В. В. Дружба, скрепленная Египтом / В. В. Беляков // Восточный архив. – 2016. – №1(33). – С. 51–53.

дактором та видавцем дитячих та юнацьких емігрантських видань. Опублікував 13 збірок віршів та прози. У 1969 р. він помер і похований на кладовищі в Сент-Женев'єв – де-Буа.

Весною 1919 р. в Україні точилася сувора політична боротьба всередині «революційного табору», яка була спровокована початком встановлення однопартійної диктатури більшовиків. У боротьбі за ради, профспілки зіткнулися представники соціалістичних партій від есерів до анархістів. У це протистояння поступово залучалися лідери революційних повстанців Н. Григор'єв, Н. Махно та лідери миколаївських соціалістів та матросів – С. Юріцин, Я. Пляшкевич, Євграфов, Проскуре-

нко. Повстання у Миколаєві в травні 1919 р. стало проявом загальних революційних процесів в Україні і стало хіба не єдиним міським повстанням того часу, ватажки якого, попри «народу стихію», змогли сконструювати оригінальні форми місцевої влади та певний час знаходити компроміс між різними політичними силами. Повстання в Миколаєві отримало назву «Південний Кронштадт» не тільки за те, що рушійною силою повстань Миколаєва та Кронштадта були «червоні моряки», а й за те, що в місті корабелів за півтора роки до кронштадтських подій пролунали гасла необхідності докорінних змін радянської системи, що згодом запалили серця балтійських моряків.

References

1. Antonov-Ovseenko, V. A. (1933) *Zapiski o grazhdanskoy voyne*. T. 4. Moskva, Gosvoenizdat. [in Russian].
2. Belyakov, V. V. (2016) *Publitsist Sergey Yuritsyn, dvazhdy emigrant // Tezisy i doklady 7-y nauchnoy mezhnstitutskoy konferentsii «Rossiyskaya diaspora v stranah Vostoka»*. – М. 8-11[in Russian].
3. Belyakov, V. V. (2016) *Druzhba, skreplenaya Egiptom // Vostochniy arhiv*. – М., 2016. - #1(33). – s. 51-53 [in Russian].
4. Bunin, I. (1990). *Okoyannyye dni*. – Odessa. [in Russian].
5. Denikinskoe podpole v Nikolaeve (1926)// *Letopis revolyutsii*. #3-4(18-19). 2-9 [in Russian].
6. Dolya Ya. (2009) *Poet ledyanoy pustyini. Zagadka I. Novgorod-Severskogo // Chestnoe slovo*. – Novosibirsk. - 8 iyulya. [in Russian].
7. Ryappo, Ya. (1924) *Revolutsionnaya borba v Nikolaeve // Letopis revolyutsii*, #3(8), 5-43. [in Russian].
8. Viktorov E. (1930) *Pivdenniy «Kronshtpdt» (do istorii povstannya mikolanivskih mortsiv 1919 roku) // Litopis revolyutsii*, #2(41), 73-103. [in Ukrainian].
9. Vorobey P. I., Klintuh Yu. F., Osadchuk O. I., Rakovskiy M. E., Skudnova L. P., Hioni I. A., Chuhray P. G. (1962) *V ogne grazhdanskoy voyny Iz istorii borby trudyaschihsya Odesschinyi protiv ob'edinennyih sil vnutrenney i vneshney kontrrevolyutsii v period grazhdanskoy voyny i inostrannoy voennoy interventsii. 1918 - noyabr 1920 gg. Sb. dokumentov i materialov*. - Odesa, Odesizd. [in Russian].
10. Zatonkiy, V. P. (1963) *Vodovorot: Otstuplenie yuzhnoy gruppy // Etapy bolshogo puti: Vospominaniya o grazhdanskoy voyne*. Moskva, Voenizdat, 154 - 182. [in Russian].